

УДК 94 (477) (09)

КОМУНІКАТИВНІ ЗВ'ЯЗКИ ГАЛИЦЬКОГО ДІЯЧА МИХАЙЛА ПАВЛИКА З ІНТЕЛЕКТУАЛАМИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Марина Остропольська

Технологічний коледж Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету
Україна, м. Дніпропетровськ, пр. Карла Маркса, 76
e-mail: ostropolsckaya@yandex.ru

Видатний український письменник середини XIX – початку XX ст., публіцист, громадський діяч Михайло Іванович Павлик завжди брав активну участь у популяризації галицьких видань, друкованих у Львові, Женеві, Лондоні, Угорщині до Наддніпрянської України. Протягом усього свого творчого життя, багато сприймаючи від діячів Наддніпрянської України, Михайло Павлик прагнув усіма можливими засобами сприяти та допомогти об'єднанню українських земель. Він підтримував разом з Іваном Франком тісний зв'язок з українськими громадами та російськими народницькими організаціями Києва, Одеси, Москви, Петербурга. М.І. Павлик вів активну переписку із наддніпрянськими діячами, зустрічався з ними. Ідейні зв'язки М. Павлика з Михайлом Драгомановим, Лесею Українкою, Павлом Грабовським, Пантелеймоном Кулішем, Віктором Чубинським та іншими відомими діячами українського національно-культурного відродження досить рельєфно відбивають конкретні форми боротьби та праці, страждань і здобутків тогочасної еліти.

Дана тема не знайшла достатнього висвітлення в історіографії. Постає питання про письменника та публіциста постійно цікавила українських дослідників. Щоправда, на дослідженнях 50-80 рр. XX ст. позначилися значною мірою відбитки пануючої на той час ідеології. Однак, потрібно неупереджено розглянути праці тих учених, котрі спромоглися донести до читача основний корпус творчого доробку М. Павлика з інтелектуалами Наддніпрянської України. Зв'язки М.І. Павлика з діячами Наддніпрянщини побіжно відображені в історичних документах, наукових публікаціях. Серед праць радянських істориків слід відмітити дописи

І. Денисюка [2], М. Возняка [1], О. Лисенка [8], які стисло описували зв'язки М. Павлика з наддніпрянцями П. Грабовським, М. Міхновським, В. Чубинським. Досить цікавою є розвідка В. Поважної, де автор показала справжню дружбу М. Павлика та П. Грабовського [11]. Серед сучасних дослідників слід виділити П. Шкарб'юка, який окреслив погляди М. Павлика щодо політичного майбутнього України, зокрема Наддніпрянщини [12]. Також дуже вагомою для нас є кандидатська дисертація В. Костюка, в якій дослідник позначив зв'язки М. Павлика з діячами Східної України [5]. Слід зазначити, що вивчення даної проблеми не було достатнім, оскільки дослідники не ставили перед собою такого конкретного завдання і саме тому виникає потреба аналізу ідейних взаємозв'язків М. Павлика з інтелектуалами Наддніпрянської України.

Джерельною базою роботи є здебільшого опубліковані листи М. Павлика до різних діячів Наддніпрянської України і навпаки.

Метою даної роботи є з'ясування характеру, особливостей і значення ідейних взаємозв'язків М. Павлика з діячами Наддніпрянської України останньої чверті XIX – початку XX ст.

У постіндустріальних суспільствах – у країнах Західної та Північної Америки поняття «інтелектуал» (від лат. *intellegere* – розуміння) має культурологічне значення. Під цим словом розуміють не стільки людей, зайнятих розумовою працею у сфері культури, мистецтва та науки, скільки у значно більшій мірі – творчих персон, схилених до рефлексії, розмірковування. Це, у першу чергу, публіцисти, журналісти, письменники, мистецтвознавці – провідні діячі культури. Саме такими діячами можна

вважати відомого українського письменника, публіциста, перекладача, громадського діяча М.І. Павлика та його товаришів-інтелектуалів з Наддніпрянської України. На основі зібраних і проаналізованих матеріалів стало можливим розкрити значення тісних ідейних взаємозв'язків інтелектуала М. Павлика з діячами Наддніпрянської України.

Економічні та суспільно-політичні умови Галичини, в яких жив, творив і боровся М. Павлик, значно відрізнялися від умов Наддніпрянської України. Галичина була частиною українських земель, приєднаних до Австрійської імперії ще у 1772 р. На початку ХХ ст. Австро-Угорщина мала понад 50 млн. населення, з них 28 млн. чол. становили слов'янські народи, серед них 3 млн. 991 тис. українців, які жили на Галичині, Буковині та Закарпатській Україні. Попри певні політичні свободи, в імперії Габсбургів українці були гнобленою нацією. Так, державною мовою на Галичині вважалася німецька, а згодом і польська. Українська ж мова і школа переслідувалися. У Львівському університеті основні дисципліни викладалися німецькою та польською мовами.

Такі, коротко, були історичні умови суспільно-політичного та національно-культурного розвитку Галичини у період, коли починав свою громадсько-політичну та літературно-етнографічну діяльність М. Павлик. Ще під час навчання в університеті, М. Павлик брав активну участь у студентському товаристві «Академічний кружок», яке видавало свій журнал «Друг». Саме у ньому 1874 р. Павлик вмістив чотири поезії та статтю про творчість М.В. Гоголя [8, с.37]. Вступивши у такому молодому віці на політичну арену в якості прихильника радикально-соціалістичної течії у Галичині, інтелектуал розумів, що процвітання України лежить в її єдності.

Саме тому наприкінці 1876 р. до Львова з метою заснувати тут гурток однодумців «Старої Громади», українське видавництво та книжковий магазин приїхав Віктор Чубинський – молодший брат Павла Чубинського, автора гімну «Ще не вмерла України...». За свідченням сучасників, він був надзвичайно енергійною людиною і тому

наддніпрянські старогромадівці зупинили свій вибір саме на ньому. У Львові В. Чубинський проживав у М. Павлика. Місію свою він не виконав [5, с.35]. В одному з листів до українського громадівця Наддніпрянщини М. Драгоманова у листопаді 1876 р. М. Павлик писав про В. Чубинського: «Львів йому не сподобався, убрався по-європейськи (циліндер) та й вже поїхав у Київ, та хто знає, чи вже не в Петербурзі, Москві або Сербії» [5, с.36].

Надзвичайно велику роль у прагненні ідеї свободи західноукраїнських і наддніпрянських земель відіграли журнали галицьких радикалів «Народ», «Житє і слово» та газета «Хлібороб». Журнал «Житє і слово», до видання якого мав безпосередню причетність М. Павлик в якості редактора, було першим українським виданням, яке на своїх сторінках пропагувало об'єднання українських земель, знайомило читачів із революційним рухом на Наддніпрянській Україні й у Росії. Літературна та суспільно-політична діяльність М.І. Павлика сприяла зміцненню культурницьких взаємозв'язків між Західною та Східною Україною.

Взявши приклад з діяльності М. Драгоманова, який двічі відвідавши Закарпаття, привозив і висилав для закарпатців твори Т. Шевченка, М. Гоголя, О. Пушкіна [3, с.10-11], М. Павлик залучав косівську (нині Івано-Франківська обл.) інтелігенцію до співпраці із діячами Наддніпрянщини, збирав етнографічні та статистичні матеріали про рідний край, публікував їх. Тим самим М. Павлик заохочував широкі кола читачів до знайомства з історією, життям і побутом західноукраїнців, які змогли зберегти свою мову, культуру, звичаї та поняття того, що вони являються частиною України.

За участю М. Павлика проявом тісних культурних зв'язків західноукраїнських земель з Наддніпрянщиною був активний обмін науковою та художньою літературою. Тільки у 1876 р., наприклад, М. Павлик та І. Франко отримали із Києва й Одеси різної літератури на суму 500 руб. Серед книжок були твори Віссаріона Белінського, Миколи Гоголя, Івана Крилова, Івана Тургенева, Івана Котляревського, Тараса Шевченка. Взагалі, НТШ імені Т.Г. Шевченка у Львові

здійснювало книгообмін з Київським і Харківськими університетами, опозиційними та революційними колами Петербурга, а також Казанським, Юр'ївським і Варшавським. Таким чином, галицька інтелігенція була інтелектуально обізнана з творами різних українських і російських письменників.

На початку 1880-х рр. народовці створили свої політичні організації та політичну пресу. З 1879 р. виходив тижневик «Батьківщина» за редакцією Ю. Романчука, а з 1880 р. – газета «Діло» за редакцією В. Барвінського. Тоді ж почав виходити літературно-науковий журнал «Зоря» (1880), який набув значення всеукраїнського органу.

Галичина стала центром українського друкованого слова. Тут видавали свої твори і письменники Наддніпрянської України: П. Куліш, Марко Вовчок, В. Антонович, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний та ін. Таке співробітництво приносило обоєсторонню користь: східні українці у такий спосіб долали царські заборони щодо українського друку (Емський указ 1876 р.), а західні одержували наддніпрянську літературу для пропаганди соборності українського народу по обидва боки російсько-австро-угорського кордону.

Нажаль, на той період, рятуючись від переслідувань австрійської влади, М. Павлик перебував за кордоном – у Швейцарії (1879-1881 рр.) і не підтримував тісних зв'язків з наддніпрянськими інтелектуалами. У Женеві він разом з М. Драгомановим і С. Подолинським брав активну участь у виданні журналу «Громада» та спілкувався переважно з російськими політичними емігрантами [15, с.12].

Повернувшись до Галичини, М. Павлик майже всі 1980-ті рр. жив винятково на заробітки у різних газетах. І. Франко з цього приводу писав: «Михайло Павлик протягом 1880-х років по повероті з Женеві і по відсидженню шестимісячної в'язниці жив у Львові переважно газетярським заробітком, почасти за своєю грошовою підмогою» [13, с.371-372]. Не дивлячись на злиденне життя, М. Павлик не поривав зв'язків з інтелектуалами Наддніпрянщини.

Так, у 1893 р. розпочалося листування М. Павлика з українським наддніпрянським

поетом-ліриком, публіцистом, перекладачем, яскравим представником української інтелігенції П. Грабовським. Привід до цього дало перенесення редакції «Народу» зі Львова до Коломиї. У листопаді 1893 р. П. Грабовський вислав до М. Павлика твір «Мандрівники. Оповідання Златовратського. Скорочений переклад Павла Граба» з проханням «надрукувати у «Народі» або «Хліборобі», або ж у часописі для робітників, котрий повинен виходити в Галичині». У справі цього перекладу дав таку дописку у лютому 1894 р. у листі до М. Павлика: «Впв. Павлику. Посилав я Вам якось переклад оповідання д. Златовратського – «Мандрівники»; коли Вам непридатне, передайте до вісника «Життя і слова». П. Граб». В архіві редактора «Життя і слова» І. Франка і зберігся рукопис «Мандрівників» під № 259. З листом до І. Франка переслав П. Грабовський у лютому 1894 р. М. Павликові тоді ж написаний «Лист до молоді української», що з'явився друком під ініціалами П. Г. В № 7-8 «Народу» за 1894 р. [1, с.6].

У вересні 1894 р. «Народ» опублікував статтю П. Грабовського під заголовком «Дещо до свідомості громадської» [1, с.10]. Але П. Грабовський навіть не знав про це. Річ у тому, що П. Грабовський разом із листом до одного адресата посилав лист і свої писання для іншого, як, наприклад, разом із листом з датою 17 (5) січня 1895 р. лист до І. Франка вкупі з перекладом билин. Тяжко хворий П. Грабовський обіцяв у листі від 17 (5) вересня М. Павликові написати декілька статей, але у 1895 р. «Народ» припинив своє існування. У листі від 13 (1) січня 1896 р. висловлював він бажання, якщо оголосили б новий маніфест і його пустили б в європейську Росію, майнути за кордон, стати помічником М. Павлика та «взяти на себе дрібну редакційну роботу, до якої тільки був би спроможний», а вже у листі від 11 лютого (30 січня) 1896 р. він писав: «Сумно, мабуть, там і у вас, коли всякі добрі змагання розбиваються об стіну громадської байдужості» [1, с.10]. Ствердивши, що не одержав ані листа від М. Павлика, ані номера «Народу» зі своєю статтею про переселенців, П. Грабовський писав: «За перекладування Некрасова візьмусь з охотою,

та тільки довго, мабуть, доведеться сидіти, а я зараз зовсім не здужаю працювати заповідно. Почну потроху». Наведені слова свідчать, що М. Павлик заохочував П. Грабовського перекладати поезії О. Некрасова українською мовою. Взагалі, в Інституті літератури ім. Т. Шевченка Національної Академії наук України у Відділі рукописних фондів і текстології зберігається 10 листів П. Грабовського до М. Павлика, які опублікував у 1946 р. М. Возняк [1, с.59-65].

Як відомо, у 1889 р. сталася подія, яка мала надзвичайно великий вплив на долю П. Грабовського. 22 березня (3 квітня за н.ст.) в Якутську відбулася жорстока розправа із політичними засланцями (в історії ця подія відома під назвою «Якутська трагедія»). Як наслідок, політичні засланці Балаганського округу пишуть протест-заяву «Русскому правительству». На думку дослідника О.І. Кисельова, цей протест був написаний саме П. Грабовським [4, с.51]. А як зазначає дослідниця В. Поважна, надрукувати цей протест допоміг П. Грабовському його друг М. Павлик, який мав тісні ділові зв'язки з організаторами «Товариства друзів вільної Росії» С.М. Степняком-Кравчинським і М.В. Войничем (чоловіком авторки «Овода»). Саме за цю допомогу і таке щире ставлення, П. Грабовський називав М. Павлика своїм братом [12, с.13].

Будучи членом русько-української радикальної партії, М. Павлик підтримував контакти із наддніпрянськими самостійниками, зокрема, М. Міхновським. Так, у листі Лесі Українки до М. Павлика від 18 червня 1899 р. вона пише: «В серйозність замірів Міхновського, скажу правду, не вірю, але, звісно, Ваше доручення справлю». Про приїзд М. Міхновського до Галичини згадує К. Трильовський: «Вже не тямлю, чи 1901, чи наступного року приїхав до Коломиї з підросійської України відомий автор брошури «Самостійна Україна» Микола Міхновський». Був він на одному вічу, що я скликав до міського парку і тоді розказував мені, що перевозка цієї брошури (що її видрукували здається у Львові) дуже добре налагоджена [5, с.67].

Надзвичайно велику роль у житті М. Павлика відіграла Леся Українка.

М. Павлик і Леся Українка – представники однієї історичної доби, хоча формування їхніх світоглядів відбувалося у різні історичні періоди (М. Павлик був старший на вісімнадцять років), у специфічних умовах двох різних країн, між якими було поділено Україну, – Австро-Угорської монархії та царської Росії. Загострення хвороби змусило поетесу на початку 1891 р. виїхати разом з матір'ю до Австро-Угорщини на лікування.

По дорозі до Відня письменниця зупинилася у Львові, де вперше у березні 1891 р. зустрілася з М. Павликом. Відтоді між Лесею Українкою та М. Павликом зав'язалася дружба та листування. Всього збереглося 74 листи поетеси до М. Павлика. Це листування умовно можна поділити на два періоди: 1891-1895 рр. (38 листів) і 1898-1907 рр. (36 листів). Особисте знайомство з М. Павликом, душевні бесіди з ним про боротьбу інтелігенції Галичини з австро-угорським політичним режимом, яке відбувалося у дуже складній обстановці, про розвиток демократичної української літератури та культури справили на Лесею Українку незабутнє враження. «Тільки приїхавши і побачивши, як живуть тут люди, я зрозуміла краще галицькі справи і стосунки», – писала вона [6, с.36]. Про враження, яке справила Леся Українка на М. Павлика видно з його листування з М. Драгомановим: «Леся так просто ошоломила мене своїм образуванням та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка. Тим більше жаль, що бідна не живе, а мучиться... Ми говорили з нею дуже довго, і в кожному її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти і людського життя» [9, с.121].

Навіть живучи у Болгарії (травень 1894 – серпень 1895), у зв'язку з тяжкою хворобою М. Драгоманова, Леся Українка не поривала зв'язків з М. Павликом. У період підготовки до виборів в австрійський парламент 1895 р. М. Павлик видав революційну сатиру Лесі Українки «Пророчий сон патріота» окремою брошурою та хотів написати у передмові, що її автор – дівчина. Але М. Драгоманов не радив йому розкривати псевдонім «Н.С.Ж.», яким Леся Українка

підписувала свої твори, і тим самим не давати матеріалу для переслідування письменниці з боку київського губернського жандармського управління, яке очолював генерал Василь Дементійович Новицький [6, с.85]. М. Драгоманов зазначав: «Ліпше б і не казати, що про Буковину і кардинала писала дівчина... Лишня вказівка на автора – лишній кивок генералу Новицькому» [10, с.249].

Свій приїзд на батьківщину Леся Українка хотіла приурочити до дня виборів у сейм Галичини, щоб проїхати по селах та ознайомитись на місці з ходом кампанії, але М. Павлик не рекомендував їй цього робити, навіть попередив про можливий арешт, до того ж смерть М. Драгоманова затримала приїзд письменниці з Болгарії. Відомо, що по дорозі до Києва Леся Українка заїжджала до М. Павлика, щоб уточнити з ним деякі питання їхньої подальшої співпраці.

Всю першу половину 1899 р. Леся Українка знаходилася на лікуванні у Берліні, але не припиняла листування з М. Павликом, у берлінських листах вона повідомляла М. Павлика, що їй вдалося налагодити ділові зв'язки з Антіном Ляхоцьким – власником російської друкарні за кордоном. М. Павлик їй щиро з цим вітав. А перед від'їздом з Берліна на Україну Леся Українка домовилася з М. Павликом про конспіративні справи, які їй необхідно було виконати у Києві. Про це свідчить її лист з Берліна від 7 червня 1899 р. до М. Павлика: «Пишіть, що і кому маю від Вас сказати на Україні, може, маєте діло, я вивчу напам'ять і скажу. Ви давно щось писали, та тоді я ще була дуже запаморочена наркозом і забула. Тепер я «в здоровом уме и твердой памяти» [7, с.128]. Можна з упевненістю вважати, що Леся Українка вважала М. Павлика й І. Франка одних із найкращих друзів Галичини, про що свідчить її цитата: «вони роблять більш позитивної роботи в народі (М. Павлик та І. Франко – *М.О.*) і ближче стоять до його потреб, ніж будь-яка партія Галичини» [6, с.40].

М. Павлик став не лише першим видавцем її творів, а й критиком і популяризатором її творчості. Він залучав поетесу до активного співробітництва у галицьких журналах «Народ», «Хлібороб». У першому з

них він надрукував чимало віршів Лесі Українки, її публіцистичних статей і перекладів. У свою чергу, Леся Українка з великою повагою та розумінням ставилася до громадської журналістської діяльності свого старшого друга, поширювала на Україні редаговані ним журнали «Народ» і «Хлібороб», раділа, що ці видання здобувають щораз широкую аудиторію. Коли постала загроза закриття цих органів, Леся Українка звернулася до громадськості Наддніпрянщини зі зверненням, відомим зараз під умовною назвою «Лист до товаришів», в якому закликала підтримати журнали, що їх видавали М. Павлик та І. Франко: «Народ» при всіх своїх хобах (і тут не без нашої вини) є все-таки єдиний часопис на українській мові, де можлива одверта розмова про наші громадські питання та подавання фактів з життя нашого народу», а «коли загине «Хлібороб», то тим загальмується... праця над розбудженням... селянства в Галичині...» Як відомо, цей пристрасний виступ не було надруковано. Вперше він побачив світ 1956 р. [12, с.221].

Взагалі М. Павлик неодноразово заявляв, що «боротьба за політичну незалежність українського народу – се справа, про яку галичани рішати не можуть, ту справу можуть рішити лише наддніпрянці...» [14, с.135]. М. Павлик розумів: усе ж таки центр України – не Галичина, а Наддніпрянщина, і саме там мають колись відбутися головні державницькі змагання (що й підтвердилося згодом). Саме завдяки такій позиції, М. Павлик і підтримував взаємозв'язки із наддніпрянцями, шукаючи у них альтернативний шлях до об'єднання України. Насамперед було розгорнуто широку агітаційну роботу серед діячів західної та наддніпрянської інтелігенції.

Таким чином, із усього вищезазначеного варто наголосити на прогресивності думок інтелектуала М.І. Павлика, який осягнув необхідність соборності України, що практично реалізовувалася через встановлення тісних ідейних взаємозв'язків із діячами Наддніпрянської України, зокрема з П. Грабовським, Лесею Українкою, М. Міхновським та іншими відомими інтелектуалами останньої чверті XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Возняк М. Зв'язки Павла Арсеновича Грабовського з Західною Україною / М. Возняк // Наукові записки / Львівський держ. університет. – Т. III: Серія філологічна, Вип. 1. – Львів, 1946. – С. 3-36.
2. Денисюк І. Михайло Павлик / І. Денисюк. – К.: Держлітвидав, 1960. – 167 с.
3. Драгоманов М. В справі Угорської Руси / М. Драгоманов. – Львів, 1895. – 15 с.
4. Кисельов О. Павло Грабовський: життя і творчість. – К.: Держлітвидав, 1959. – 283 с.
5. Костюк В.В. Громадсько-політична та наукова діяльність Михайла Павлика (1874-1915): дис... кандидата історичних наук: 07.00.01 / Володимир Володимирович Костюк. – Івано-Франківськ, 2008. – 216 с.
6. Куликов М. Леся Українка – видатний український мислитель-революціонер / М. Куликов. – Х.: Харківське книжкове видавництво, 1962. – 243 с.
7. Леся Українка. Збір. тв.: у 12 т. – Т. 11. Листи (1898-1902). – К.: Наукова думка, 1978. – 477 с.
8. Лисенко О. Михайло Павлик і його місце в суспільно-політичному житті Галичини останньої чверті XIX ст. / О. Лисенко // УДЖ. – № 1. – 1960. – С. 36-45.
9. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. – Т. 6 (1890-1891). – Чернівці, 1910. – 288, VIII с.
10. Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, Т. 8 (1894-1895). – Чернівці, 1911. – 293, VII с.
11. Поважна В. Павло Грабовський. Літературний портрет / Валентина Миколаївна Поважна. – К.: Держлітвидав УРСР, 1962. – 107 с.
12. Полек В. Дружба / В. Полек // Вітчизна. – 1963. – № 8. – С. 220-221.
13. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року / Іван Франко. – Львів, 1910. – 444 с.
14. Шкарб'юк П. М. Павлик та його візія політичного майбутнього України / П. Шкарб'юк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Вип. 2. – Львів, 1995. – С. 130-143.
15. Ящук П.Й. Михайло Павлик: літературно-критичний нарис / Павло Ящук. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1959. – 144 с.

Остропольська Марина Комуникативні зв'язки галицького діяча Михайла Павлика з інтелектуалами Наддніпрянської України

Проаналізовано ідейні зв'язки М. Павлика із інтелектуалами Наддніпрянської України останньої чверті XIX – початку XX ст. У контексті суспільно-політичних процесів, що відбувалися у зазначений період у країні.

Ключові слова: М. Павлик, П. Грабовський, Леся Українка, «Народ», Галичина, Наддніпрянська Україна, соборність

Остропольская Марина Коммуникативные связи галицкого деятеля Михаила Павлика с интелликулами Надднепрянской Украины

Проанализированы идейные связи М. Павлыка с интелликулами Надднепрянской Украины последней четверти XIX – начала XX ст. в контексте общественно-политических процессов, которые происходили в отмеченный период в стране.

Ключевые слова: М. Павлык, П. Грабовский, Леся Украинка, «Народ», Галичина, Надднепрянская Украина, Соборность

Ostropol'ska Maryna Communication links Galician activist Michael Pavlyk with intellectuals Naddnipyrians'ka Ukraine

The ideological connections between M. Pavlyk and the intellectual persons of Naddnipyrians'ka Ukraine during the last quarter of the XIX – beginning of the XX century in the context of social and political processes which took place in a noted period in a country are analyzed.

Keywords: M. Pavlyk, P. Graboskiy, Lesya Ukrainka, «Narod», Galychyna, Naddnipyrians'ka Ukraine, Collegiality

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 25.12.2015 р.